

II. JÓZSEF TÜRELMI POLITIKÁJÁNAK ÉRVÉNYESÜLÉSE PEST MEGYÉBEN

II. József kormányzati stílusa és céljai trónra lépése óta a kortárs, majd a történeti érdeklődés fókuszában álltak. Reformjainak egyik legfontosabb elemét a protestáns és görögkeleti felekezetekkel szembeni türelmi politika képezte. Az uralkodó oly lényegesnek tekintette a helyzetük javítását eredményező, 1781. október 29-én közzétett rendeletét, hogy az egyike volt azon háromnak, melyeket halála előtt – a többi intézkedésétől eltérően – nem vont vissza. A türelmi politika végrehajtásának regionális szintű vizsgálatával adós maradt történetírásunk. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy vázoljuk II. József protestánsok érdekében hozott rendelkezéseinek Pest megyei hatásait. Először röviden visszapillantunk az 1781-et megelőző évszázad valláspolitikájára, majd megismerhetjük a türelmi rendelet kihirdetésének és végrehajtásának folyamatát.

A régi rend (1681–1781)

A protestánsok számára a Buda visszafoglalásával kezdődő és a türelmi rendelet publikálásával záruló időszak számos nehézséggel járt, és a vallásgyakorlat korlátozását hozta Pest megyében is. A magyar országgyűlés 1681-ben alkotott törvényeket az evangélikus és református egyház követőinek vallásgyakorlatáról, ezek a Pest megyei protestáns templomokat a tulajdonosaik birtokában hagyták. Az 1681-ben protestáns gyülekezettel rendelkező települések (tételes felsorolás nélkül) artikulás helynek számítottak.¹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy új egyházközséget alapíthattak. Uralkodói rendeletek a református vagy evangélikus egyházközségek lelképásztorainak tevékenységi körét jelentősen szűkítették. I. Lipót 1691-ben, III. Károly 1714-ben és 1725-ben is megtiltotta a lelkészek számára, hogy településükön kívül lelképásztori szolgálatot lássanak el. Az artikulás helyen kívül élő protestánsok csak úgy részesülhettek lelkészi szolgálatban, ha előzetesen kifizették a katolikus plébánosnak járó stólapénzt, tehát nekik két papot kellett fizetniük. A nemesek részére engedték meg csupán, hogy udvarházaikban magánkápolnát építenek és lelkészt tartsanak. III. Károly 1725-ben a megyék feladatává tette, hogy a protestánsok részéről tapasztalt újításokat, szabálysértéseket kivizsgálja és szankcionálja.² Ehhez járult 1731-ben a *Carolina Resolutio*, amely egyrészt tiltotta a kato-

¹ A jogszabályokatt a későbbi törvények érvényben hagyták. Pomogyi László (szerk.): *Corpus Iuris Hungarici*. CD kiadás, Budapest, 2000; 1681. évi XXV. tc. és XXVI. tc. 12. §., valamint 1687. évi XXI. és 1715. évi XXX. tc.

² *Mandata regia, intimata per excelsum Consilium Locumtenentiale Regium*. Partes IV. Vacii, 1775, 2–3., 9., 15.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996, 79.

likus felekezetről a református vagy evangélikus hitre térést. Másrészt a közhivatalok betöltésekor a jelöltek csak a szentekre és Szűz Máriára tett (ún. dekretális) esküvel kezdhették meg működésüket, ami felért egy nyílt hittagadással a protestánsok számára.

Mária Terézia 1745-ben ott tette lehetővé a protestáns templomok felújítását, ahol a nyilvános vallásgyakorlatot engedélyezték számukra. Ebben az esetben is szükség volt a világi hatóság szemléjére és jóváhagyására. A javítás kizárólag a korábbi állapot helyreállítását célozhatta, bővítéshez királyi engedélyt kellett kérelmezni.³ Ha rövid pillantást vetünk a két nagy protestáns felekezet helyzetére, akkor észrevesszük, hogy abban sok a hasonlóság, ugyanakkor eltérések is felfedezhetők.

Evangélikus egyház

A reformáció lutheri ága a 16. század közepső harmadában megjelent Pest megyében, azonban az alakuló gyülekezetek a század utolsó harmadában a helvét irányzathoz csatlakoztak. Evangélikus népesség a 17. században jelent meg újra Pest megye északi peremén, a szlovákság délre húzódásával.⁴ Közösségeik jelentős hányada a 18. században alakult meg. Az egyház saját nyilvántartása szerint a hódoltság alatt is működő gyülekezeteik Acsa, Tótygyörk, Csóvár és Aszód voltak, tehát mindössze ez a négy település számított artikuláris helynek. A többi – többnyire szlovák ajkú – közösség a török hódoltság vagy a Rákóczi-szabadságharc után költözött be a korabeli Észak-Magyarországról.⁵ Gyülekezeteik száma 1733-ra már tizenhétre emelkedett.⁶ Az 1741. évi evangélikus kánoni látogatás során új egyházközségekkel találkozunk Csomád, Harta, Maglód, Pilis településeken, ugyanakkor az összeírásból kimaradt Csömör, temploma lerombolását követően Kiskőrös és Zsidó. A települések jelentős részén iskolamester oktatta a gyermekeket.⁷ Az újonnan települt községekben a szlovák mellett egyre jelentősebb arányban találunk németajkúakat, például Hartán.⁸

Soltvadkerten a katolikus Orczy Lőrinc vezérőrnagy telepített le 1746-ban a Német-római Birodalomban toborzott evangélikus jobbágyokat, akik a földesúr engedélyével és támogatásával vályogból imaházat emeltek maguknak, azonban ezt Mária Terézia 1748. április 26-i rendelete értelmében lerombolták.⁹

³ *Mandata...* 41.

⁴ Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest Megye Monográfiája I/2*. Budapest, 2001, 329–543., itt 409–411.

⁵ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Pesti Esperesi Kerület jegyzőkönyvei (a továbbiakban: PEK jkv.) 1. k. 1.

⁶ Borosy András – Kiss Anita: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok IV. 1731–1740*. Budapest, 2004, 59–64. Új közösségek: Alberti, Apostag, Bénye, Cinkota, Csanád, Csíktarcsa, Csömör, Domony, Egyháza, Irsa, Kiskőrös, Pilis, Zsidó.

⁷ EOL Bányai Egyházkerület, Canonica Visitatio, Pesti és Békési egyházmegye (a továbbiakban: BEK Can. Vis. Pesti és Békési egyházmegye), 1741–1742, 7–22.

⁸ Uo. 21–22.

⁹ Joseph Hajnóczy: *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten*. Gedruckt im protestantischen Deutschlande. 1792, 213.; *Mandata...* 54–55.

Rákoskeresztúron 1756-ban karintiai evangélikusok telepedtek le, részükre a vallás szabad gyakorlatát helyezték kilátásba. Ez azt jelentette, hogy szabadon átjárhattak egy nyilvános vallásgyakorlattal rendelkező helyre, jelen esetben Cinkotára. A váci püspökség 1776-ban kényszerítette a községet a rákoscsabai plébános joghatósága alá, ami azt jelentette, hogy stóladíj fizetésére kötelezték a lakókat.¹⁰ A közösség egy része méltánytalannak érezte az eljárást, ezért elszökött, és Brassóban próbált szerencsét. Majd 1783-ban tizenegy család vissza kívánt térni Keresztúrra, de sem az uradalom, sem II. József nem engedélyezte részükre az ismételt letelepedést.¹¹

Az evangélikus felekezet terjedése 1781 előtt számos akadályba ütközött. Kiskőrös az 1718. évi újratelepítést követően szabad vallásgyakorlattal rendelkezett.¹² Pest megye 1728-ban a földdel tette egyenlővé a kiskőrösi templomot, az intézkedés ellen tiltakozók szószólvói közül hármat halálra, másik hármat budai kényszermunkára ítélték, de a végrehajtást felfüggesztették. Az imaház elpusztítását követően a helyi közösség a lelkész és tanító vezetése mellett maradt fenn.¹³ A kétharmad részben evangélikus Káva községben ugyancsak Pest megye szüntette be 1740-re a vallásgyakorlatot.¹⁴ Grassalkovich Antal katonai erővel elvette a csömöri templomot és iskolát Tüke nevű kapitánya segítségével, miután a lelkész és iskolamester meghalt az 1739. évi pestisjárványban.¹⁵ A zsidói evangélikusok egykor feltehetőleg saját imaházzal rendelkeztek, szabad vallásgyakorlatuk azonban 1746-ra elenyészett.¹⁶ Mária Terézia 1749-ben betiltotta a nyilvános vallásgyakorlatot Fót és Péteri községekben is.¹⁷

A bényei lelkészt 1762-ben eltiltották attól, hogy Péteri község evangélikusait látogassa, a jegyzői feladatokat is ellátó helybeli tanítót, Buth Kristófot pedig attól, hogy szentbeszédeket olvasson fel és temessen. Sőt szabálysértését oly súlyosnak tekintették, hogy minden hivatalától megfosztották.¹⁸ Mária Terézia szintén a filiák látogatását tiltotta meg 1767-ben az irsai lelkésznek, és Dedinszky József földel-

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, C 76 Departamentum religionare Augustanae et Helveticae confessionis (a továbbiakban: C 76 Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae Confessionis, 1784. F. 91. p. 4. fol. 11r.

¹¹ Uo. fol. 23r.

¹² Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*. Budapest, 1935, 72.

¹³ Uo. 72.; Borosy András – Kisfaludy Katalin: *Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740*. IV. Budapest, 1993, 2847. regeszta; Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), IV. 1-a. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 15. k. 67.

¹⁴ EOL PEK jkv. 1. k. 27.

¹⁵ Uo.

¹⁶ EOL Archivum Generale Ecclesiae (a továbbiakban: AGE) I. b. 2. 7. 1781–1782. fol. 1r.

¹⁷ MNL PML IV. 1-d. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: IV. 1-d.) No. 147/1783.; EOL AGE I. b. 2. 7. 1781–1782. fol. 3v.

¹⁸ *Mandata...* 113.

surat eltiltotta attól, hogy házi kápolnájába külső személyeket engedjen be a prédikációk meghallgatására.¹⁹

A felekezet azonban nem kényszerült folyamatos hátrálásra, sőt bizonyos településeken lehetősége nyílt templomai megújítására. Ráday Pál 1723 körül telepítette újra Harta községet, ahová szlovák és német ajkú evangélikusokat hívott. A község első templomát 1759-ben építette fel vályogból.²⁰ Az acsai község a Prónay Gábor és Althann Mihály Károly váci püspök között 1746-ban kötött egyezés eredményeként 1752. április 5-én nyert engedélyt kőtemplom építésére. Ennek mérete csak a réGINEK a fele lehetett (12 öl, csaknem 24 m). Valójában ennél másfélszer hosszabb imahely készült el.²¹ Alberti 1774-ben nyert kőtemplom építésére engedélyt a királynőtől.²² Egyháza (Dunaegyháza) község 1775-ben emelhetett új templomot kőből.²³ Cinkota részére egy esztendővel később érkezett templomépítési engedély.²⁴ Domony 1777-ben kapott új templomot.²⁵ Ugyanezekben az években bővítették a tótgyörki imahelyet.²⁶

Református egyház

A legfontosabb Pest megyei református gyülekezetek már a 16. század utolsó harmadában megalakultak (például Vácott, Kecskeméten, Cegléden, Nagykőrösön és Foktón).²⁷ A 17. század közepén az egyházkerületi zsinatokon részt vevő lelkészek, azaz a gyülekezetek száma 78 volt.²⁸ Ebből következik, hogy a legtöbb templomuk 1681 előtti múlttal rendelkező artikuláris helyen állt. Úgy tűnik, hogy templomaik elvétele a váci püspökség területén a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött. Kolonich Zsigmond püspök 1716-ban űzte ki székvárosából a reformátusokat, akik a település határában Kisvác néven alapították meg községüket.²⁹ A katolikus expanzió Althann Mihály Frigyes püspöki kinevezésével (1718) vett újabb lendületet. Tevékenysége idején Alsónémediben, Váchartyánban, Mogyoródon, Szadán, Szentmártonkátán, Veresegyházán és Üllőn is visszafoglalta a templomokat.³⁰ E folyamat egyáltalán nem békésen zajlott. Veresegyházán a református tömeg egy alkalommal a miséző papra fejszével kívánta rátörni az ajtót.³¹ Szentmártonkátán

¹⁹ *Mandata...* 126.

²⁰ EOL BEK Can. Vis. 1880, 1882. fol. 215r–v.

²¹ Uo. fol. 2v.

²² Uo. fol. 22v.; *Mandata...* 192.

²³ EOL BEK Can. Vis. 1880, 1882. fol. 176v.

²⁴ Uo. fol. 139r.

²⁵ Uo. fol. 164v.

²⁶ Uo. fol. 205r.

²⁷ Szakály: i. m. 413.

²⁸ Uo. 521.

²⁹ Borovszky Samu (főszerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. 1–2. kötet. Budapest, 1910–1911, 2. k. 501.

³⁰ Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVI. kötet. Budapest, 1993–2013, 1. k. 201.

³¹ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, C 202. Veresegyházi plébánia iratai. *Historia Domus*, 1–2. f.; Horváth Lajos: *Veresegyház története 1945-ig*. Veresegyház, 1995, 254–255.

is zavargásra került sor a református lakosság soraiban. Egyrészt a katolikus harangozót lerángatták a harangtoronyból, másrészt 1719. január 25-én nem engedték misézni a nagykáta plébánost.³²

Az egyházkerület Szelezky Márton alispán engedélyével tartott gyűlést Dunapatajon 1725-ben.³³ A megyét Bencsik Mátyás szolgabíró és Borstovich György esküdt képviselte, akik jelentésükben semmi rendkívüli eseményről nem tettek említést. A helytartótanács szigorúan megintette a törvényhatóságot, hogy engedélye nélkül tisztviselői jelenlétükkel törvényesítettek egy tanácskozást, amelyen 25 fő vett részt.³⁴ (Utóbb a *Carolina Resolutio* engedélyezte az egyházkerületi gyűlések tartását.)³⁵ Ebben az ellenséges légkörben 1729-ben mégis 48,³⁶ 1733-ban pedig még mindig 45 gyülekezetet tartottak nyilván. A kimutatások egyébként pontatlannak bizonyultak, mivel az 1725. évi lista tartalmazta Szentmártonkáta és Veresegyháza gyülekezeteit, ahol a vallásgyakorlatot hivatalosan már korábban felszámolták. Az 1733. évi felsorolásban új közösségként Bugyi, Dabas és Gyón került elő.³⁷

A katolikusok megpróbálták további templomokat is visszafoglalni. Az ócsai templomot 1731 körül igyekeztek csellel megszerezni. Az akciót a harangszóval a szántóföldekről visszahívott lakosság akadályozta meg.³⁸ A megpróbáltatások sora ezzel még nem ért véget. A váci püspök fogdájába vitték a reformátusokat Váchartyánról, akiket csupán készpénzért lehetett kiváltani.³⁹ Gödöllőn Grassalkovich Antal elvette a reformátusok régi kőtemplomát, mert annak helyén kívánt építkezni, de ígérte, hogy újat építtet nekik. Állta is a szavát: 1744-ben megkezdődött az építkezés, a földesúr például követ, meszet, téglát, telket és 100 tallért adott hozzá. Grassalkovich halála után özvegye fel akarta számolni a szabad vallásgyakorlatot. Az intézkedést Pest megye leállította, mivel Gödöllő artikuláris hely volt.⁴⁰

A kalocsai uradalmi ispán a foktői templomot is el akarta foglalni, végül 1756-ban a lelkész tartását engedélyezte.⁴¹ A következő érsek, Batthyány József az 1760-

³² Sohajda Ferenc: A szentmártonkátaai tumultus. Egy esemény mikrotörténete. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok. Rendi társadalom – polgári társadalom. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* Miskolc, 2003, 308–331., itt 309–310.

³³ Csúthy Zsigmond: *Magyar protestáns egyház-történet. A szathmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig. 1712–1782.* Debrecen, 1878, 117.

³⁴ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. *Egyháztörténet*, 1958. 34–75., itt 35–36.

³⁵ Tormássy János: *A Dunamelléki Református Egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig.* Közli Fábián Mihály. Külön lenyomat a Sárospataki Füzetek XI. évi folyamából. Sárospatak, 1867, 109.

³⁶ Csáji: i. m. 43–46.

³⁷ Borosy – Kiss: i. m. 59–64.

³⁸ Csúthy: i. m. 113.

³⁹ Uo. 121–122.

⁴⁰ Ravasz: i. m. 72.

⁴¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: DREL), A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai A 1-a. (a továbbiakban: A 1-a) 2. k. 536., 649.

as években foktói református jobbágyait akarta katolizálni, ezért előbb a közösséget prédikátor nélkül hagyta, majd 67 családot elüldözött.⁴²

A templomok javára végzett gyűjtések is akadályokba ütköztek. A helytartótanács 1753-ban a gyömrői imaház felújításra összegyűjtött összeget elkoboztatta és a szegények között osztotta szét.⁴³ A Beleznay Miklós tábornok által uralkodói engedély nélkül épített templomot 1761-ben átadták a katolikusoknak. A királynő a vallásgyakorlat szabadságáért benyújtott kérelmet 1767-ben elutasította, sőt azt is hangsúlyozta, hogy a tábornok magánkápolnájába se bocsássonak külső résztvevőket.⁴⁴

Szentmártonkátán még 1773-ban is elűzték az iskolamestert, aki lelkészi feladatokat is ellátott, mivel a települést nem tekintették artikuláris helynek. Az istentisztelet alkalmával használt házat világi célra foglalták le. Egy esztendővel később ismét elkergették az engedély nélkül alkalmazott tanítót.⁴⁵ Igaz, itt egyes adatok szerint 1779-ben engedélyezték istentisztelet tartását.⁴⁶ Óbuda 1776-ban veszítette el vallásgyakorlatát, jóllehet 1628-ig visszamenőleg tudták igazolni a református gyülekezet folyamatos jelenlétét.⁴⁷ Mária Terézia uralkodásának végén 34 város és község rendelkezett református lelkéssel.⁴⁸

Az 1770-es években azonban több gyülekezet is megkapta a fennmaradásához szükséges minimális kormányzati támogatást. Gomba 1773-ban kérelmezte temploma kőből történő újjáépítését. A helytartótanács elrendelte az épület állapotának felmérését, továbbá a hívek számának összeírását, amelyet Laczkovich Imre alispán és Laczkovich György szolgabíró végzett el. A közösség pótlólag nyújtotta be igényét a templom és a mellette álló harangláb összeépítésére. Az alapkő letételén a szolgabíró is részt vett, az építkezést Barcza András földesúr tekintélyes anyagi támogatása tette lehetővé. A felszentelési ünnepségen a közeli lelkészek is részt vettek 1776. december 8-án.⁴⁹ Dömsöd község hasonló eljárás keretében építtette újjá kőből az 1755-ben fából készült templomát. Ebben az esetben az építkezés anyagi alapjainak felmérése is az előzetes vizsgálat tárgyát képezte.⁵⁰ Gödöllő vallásgyakorlatát szintén hasonló felmérést követően hagyták meg.⁵¹ Szelessy Pál nagykőrösi lelkész az ócsai templom újbóli felszentelése alkalmával, 1777. május 4-én biza-
kodó hangon jegyezte meg, hogy Pest megyében a templomaik állnak.⁵²

⁴² Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Budapest, 1939, 62–63.

⁴³ *Mandata...* 69.

⁴⁴ *Mandata...* 93–94., 129–130.; Ravasz: i. m. 66.

⁴⁵ *Mandata...* 188–189.; 200.

⁴⁶ Csúthy: i. m. 204.

⁴⁷ DREL A 1-a. 4. k. 266.

⁴⁸ DREL A 1-a. 4. k. 240.

⁴⁹ DREL A 1-a. 4. k. 245–247.

⁵⁰ DREL A 1-a. 4. k. 248–252.

⁵¹ DREL A 1-a. 4. k. 254–264.

⁵² Csúthy: i. m. 203.

A két nagy protestáns felekezet számos templomot elveszített az 1711 és 1781 közötti hét évtized során, azonban (igaz, csekélyebb számban) új közösségek is születtek. A szigorúbb intézkedések inkább az 1750 előtti időszakra jellemzők. Az 1770-es években már számottevően több a Pest megyei protestánsokra nézve kedvezőbb közigazgatási határozat, mint a hátrányos. Kialakult a templomépítésre vonatkozó eljárásrend is: ehhez tartozott a vallásgyakorlat múltjának vizsgálata, a hívek összeírása, a pénzügyi alapok vizsgálata, az épület szemrevételezése.

A katolikus érdekérvényesítés korlátozása, illetve a protestánsokkal szembeni türelmesebb politika a bécsi udvar 1760 utáni döntéseiben jól megfigyelhető.⁵³ A jelenség Pest megyében is érvényesült az 1770-es években, jóllehet néhány restriktív rendelkezés ekkor is napvilágot látott.

A türelmi rendelet végrehajtása

A protestáns nemesség rendkívül sokat várt II. József trónra lépésétől, mivel korábbi magyarországi utazásai során kifejezetten barátságosan viselkedett képviselőikkel.⁵⁴ A fokozott érdeklődést indokolta a két egyház híveinek nagy száma mind országos, mind Pest megyei szinten. Az első, 1784. évi – felekezeti adatokat nem tartalmazó – magyarországi népszámlálás Pest megyében mintegy 263 529 lakost talált.⁵⁵ Az 1774 és 1783 közötti lélekösszeírások szerint a lakosság 63,4 százaléka vallotta magát katolikusnak, 33,2 százaléka protestánsnak, 2,3 százaléka görögkeletinek és mintegy 1 százalék zsidónak.⁵⁶ Ennél valamivel árnyaltabb képet rajzol az evangélikus Pesti Egyházkerület 1786. évi és a Dunamelléki Református Egyházkerület két esztendővel későbbi összeírása. A két egyház felmérése 101 településre terjedt ki, ahol 25 207 evangélikus és 70 273 református személy élt, összlétszámuk tehát 95 480 főt tett ki.⁵⁷

⁵³ Ravasz: i. m. 109.; Mályusz: i. m. 132.; Kosáry: i. m. 369.; Joachim Bahlcke: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*. METEM, Budapest, 2013, 397.

⁵⁴ Mályusz: i. m. 177.

⁵⁵ Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Budapest, 1960, 122. A lakosság számáról eltérő adatot közölnek (272 290) kötetük összesítő táblázatában (50.); Dóka Klára: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In: Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II*. Budapest, 2008, 265–359., itt 298.

⁵⁶ Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Budapest, 2003, 174.

⁵⁷ EOL Pesti Esperesi Kerület iratai (a továbbiakban: PEK ir.) D/8. és DREL A 1-a. 5. k. 321–333. Páty község esetében nem szerepelt adat a református hívek számával kapcsolatban, ott csupán egy másik kimutatás a családok egymáshoz viszonyított számát tartalmazta (lásd MNL PML IV. 2. Pest-Pilis-Solt Vármegye „II. József-féle” iratai. Germanica. 6. kf. 166/1789. 8.), amelynek arányában az 1784. évi népességet felosztottuk a különböző felekezetek között.

A rendelet kihirdetése Pest megyében

Az előkészítő egyeztetéseket követően a helytartótanács 1781. október 29-én kiadományozta az ún. türelmi rendeletet, amely elsősorban az artikuláris helyeken kívüli protestánsok és görögkeleti vallásúak életét könnyítette meg. A rendelet hivatalos publikálása akadozott. A korabeli sajtó már a helytartótanácsi kihirdetés előtt beszámolt róla: a *Wiener Zeitung* 1781. október 17-én, a *Pressburger Zeitung* október 20-án.⁵⁸ Néhányan értesülhettek a változásokról annak ellenére is, hogy a hivatalos eljárások csak lassan haladtak.

Pest megyében a közgyűlés 1782. február 5-én tárgyalta a türelmi rendelet közvételét. A protestáns nemesség már február 2-án tanácskozást folytatott Pesten, hogy köszönő levelet fogalmazzanak az uralkodónak a rendelet kiadásáért.⁵⁹ A megyei tanácskozáson is részt vevő nemesek (Beleznay Miklós, Prónay László és mások) informális megbeszélést is tarthattak. A megyei közgyűlés lefolyása jól ismert, azt itt részletesen nem kívánjuk megismételni. A katolikusok részéről előbb Patachich Ádám kalocsai érsek szólalt fel a rendelet ellen, majd Károlyi Antal gróf. A gyűlés végén a katolikus és a protestáns fél külön feliratot szerkesztett, amelyet II. Józsefnek küldtek, hogy a rendelettel kapcsolatos nézeteiket ismertessék, végül a katolikusok elfogadták a pátens szokásos kihirdetését.⁶⁰ Mályusz Elemér beszámolóját csupán egy-egy apró részlettel tudjuk kiegészíteni. A protestánsok az érseket követő katolikusok felszólalásait szelídek tartották. Ürményi József főispáni adminisztrátor álláspontját követve a kihirdetés abban állt, hogy a szolgabírácoknak egy-egy példányt küldtek a rendeletről, annak további terjesztésétől eltekintettek.⁶¹

Felterjesztésében a megye az új jogszabályt számos ok miatt nehezményezte, amelyek közül az alábbiakat érdemes kiemelni:

1) II. József az örökös tartományok mintájára alkotta meg a türelmi rendeletet, jöllehet ezt az 1715. évi III. és az 1741. évi VIII. törvénycikkek megtiltják.

2) Az 1681. évi XXV. és XXVI., az 1687. évi XXI. és az 1715. évi XXX. törvénycikkek nem engedélyezik, hogy a protestánsok bárhol templomot építsenek.

3) A türelmi rendelet ugyan csak magánvallásgyakorlatot engedélyez az addig tilalmas helyeken, azonban az 1691. évi rendelet szerint itt lelkesítő tevékenységet nem szabad folytatni, tehát az új rendelkezés ellentétes a korábbival.

4) Az 1608. évi koronázás előtti I. törvénycikk kizárólag a nemesek, a szabad királyi városok és a kincstár birtokain engedélyezi a szabad vallásgyakorlatot, amelyhez hasonló jogszabályokat az 1622., 1638. és 1659. évi országgyűléseken is elfogadtak, a linzi béke becikkelyezése pedig sérelmes volt a katolikusokra nézve.⁶²

⁵⁸ Mályusz: i. m. 307. A *Pressburger Zeitung* hét pontba foglalva összegzi a változásokat a vegyes hírek rovatában.

⁵⁹ Csúthy: i. m. 226.

⁶⁰ Mályusz: i. m. 326–329.

⁶¹ DREL A 1-a. 4. k. 456–457.

⁶² DREL A 1-a. 4. k. 467–471.

A megye protestáns rendjei átvették a kor protestáns érvrendszerét, és azt hangoztatták, hogy a kétoldalú nemzetközi szerződések nem változtathatók meg egyoldalúan, ellentmondásos törvényekkel. Álláspontjuk szerint a jogszabályok hierarchiájában a nemzetközi szerződés megelőzi a nemzeti törvényeket. Az előbbiekkal nem összeegyeztethető jogszabályok, privilégiumok tehát semmisnek tekintendők.⁶³ A protestánsok szerint a linzi béke becikkelyezése szabályos volt, mivel az országgyűlésen a katolikusok is részt vettek.⁶⁴ A nemzetközi jogra történő hivatkozás a protestáns érvelés gyenge pontja volt, ugyanis a bécsi és linzi békéket megkötő államalakulatok közül az Erdélyi Fejedelemség megszűnt, illetve a (nagy)fejedelmi cím a Habsburg-uralkodókra szállt.

A katolikus püspökök is nehezményezték a rendelet bevezetését. Batthyány József hercegprímás több alispánt, köztük a Pest megyeit is levélben kereste meg a lépések összehangolása céljából. Nagy Ignác székesfehérvári püspök felterjesztésében jelezte, hogy több helyen a protestánsok is nehezményezték az új jogszabályt.⁶⁵ A váci püspökséget irányító konzisztórium szintén tiltakozott a rendelet közzététele ellen. A testület már 1781. november 24-én Batthyány József érsekhez fordult útmutatásért, hogy miként járjon el a II. József uralkodása kezdetétől közzétett egyháziügyi rendelkezésekkel kapcsolatban.⁶⁶ A prímás javasolta a változatlan formában történő közzétételt.⁶⁷ Ennek ellenére a testület 1782. január 8-án megtagadta a türelmi rendelet kihirdetését mindaddig, amíg a többi püspök álláspontját meg nem ismeri. Másnap olyan döntést hozott, miszerint megfelelő tiltakozó iratot kell eljuttatni az uralkodóhoz.⁶⁸

Az említett dokumentumot 1782. február 5-én küldték el a helytartótanácsnak.⁶⁹ Ebben Szent Istvántól kezdődően ismertették, hogy Magyarországon a katolikus egyház az egyedüli bevett vallás letéteményese.⁷⁰ A konzisztórium a közzétekedés alapján két indokot sejtett a rendelet megalkotásának háttérében. Az egyik szerint a vallási türelem segíti az ország benépesítését, a gyarapodó lakosságszám pedig egyet jelent a gazdaság fejlődésével. A másik vélekedés szerint a protestánsok és katolikusok közötti béke előmozdítja a felekezetek közötti egység helyreállítását.

A testület e nézeteket azonban nem találta megalapozottnak. Egyrészt Magyarország népessége megsokasodott a megelőző időszakban, a pénzhiány azonban nem enyhült. Álláspontja szerint a virágzást nem a mezőgazdasági népesség

⁶³ Mályusz: i. m. 181.; DREL A 1-a. 4. k. 474–476.

⁶⁴ DREL A 1-a. 4. k. 478.

⁶⁵ Bahlcke: i. m. 381–382.

⁶⁶ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL), *Protocolla Expeditionum Consistorialium* (a továbbiakban: PEC) 8. k. 109–111.

⁶⁷ VPKL *Protocolla Actorum Consistorialium* (a továbbiakban: PAC) 11. k. 61.

⁶⁸ Uo. 64–65.

⁶⁹ Bahlcke: i. m. 381–382.

⁷⁰ *Monumenta Catholica pro independentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civili*. Tomus III. Pestini, 1856, 333.

gyarapodása, hanem az ipar és a szolgáltatások fejlődése segíti leginkább, Bécs példája legalábbis ezt mutatta.⁷¹ Az országos béke feltétele a vallási egység, a korábbi évszázadokban a felekezeti viták miatt számos, akár fegyveres konfliktus is előfordult.⁷² Az újraegyesülés reménye azonban hiú, mivel Luther fellépését követően nem egy tanácskozás és zsinat megpróbálta elsimítani a nézeteltéréseket, de mindhiába. A konzisztórium ezért az egyház újraegyesítését kizárólag a protestánsok feltétel nélküli visszatérésében látta.⁷³ A testület felhívta a figyelmet arra is, hogy az ország bírának – a protestánsok által nehezményezett – esküszövegét már Luther és Kálvin fellépése előtt törvény (az 1492. évi XXXIII. törvénycikk) szabályozta. Az esküszöveg módosítása a rendeletben tehát törvényt sért.⁷⁴ A konzisztórium a türelmi rendeletet végül 1782. április 19-én tette közzé papjai részére.⁷⁵

A helytartótanács II. József választását a különböző felterjesztésekkel kapcsolatban 1782. május 16-án küldte meg. A király egyrészt biztosította a katolikusokat, hogy semmilyen módon nem érheti őket hátrány, másrészt felszólította a megyéket, városokat és megyéspüspököket, hogy haladéktalanul hajtsák végre a rendelkezését. Jelezte, hogy a szabálysértéseket a helytartótanács felé kell jelenteni. Az 1781. október 1. előtt kiállított, a gyermekek katolikus nevelését ígérő nyilatkozatok (reverzálisok) érvényességét is megerősítette, elsősorban a püspökök megnyugtatósa érdekében. Az uralkodó pártolta, hogy az újonnan formálódó gyülekezetek inkább a már létezőkhöz csatlakozzanak. Pest megye a választ 1782. július 23-án hirdette ki.⁷⁶

II. József egy másik körlevélben megnyugtatta a püspököket. Eszerint a türelmi rendelet nem azt a célt szolgálja, hogy bárki szabadon áttérhet más vallásra, hanem azt, hogy a hit erejével és szelídségével térítsék át az eltérő hitvallást követőket a katolicizmusra.⁷⁷ Ezzel kitarított korábbi vallomása mellett, miszerint szívből kívánja az összes protestáns megtérését, azonban tudja, hogy üldözésekkel ez nem elérhető.⁷⁸ A rendelet kihirdetésének és a felek megnyugtatótatásának folyamata ezzel lezárult.

A protestáns közösségek újjáalakulása

A türelmi rendelet közzétételét követően a protestáns közösségek Pest megyében is elkezdték a kérelmek benyújtását lelkészek alkalmazása és templomok építése végett. Az elsők között a gyóni, péteri és soltvadkerti evangélikus, valamint a fok-

⁷¹ Uo. 338.

⁷² Uo. 340.

⁷³ Uo. 343., 345.

⁷⁴ Uo. 354.

⁷⁵ VPKL PAC 11. k. 287.

⁷⁶ Mályusz: i. m. 359–361.; MNL PML IV. 1-c/1. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Mandata et intimata politica. 1782. július 23. No. 3.

⁷⁷ VPKL PAC 11. k. 313–314.; DREL A 1-a. 4. k. 558.

⁷⁸ Mályusz: i. m. 98.

tői, alsónémedi, kismváci, bugyi, óbudai, szentbenedeki, verese gyházi, szentmártonkátai reformátusok szerepeltek.⁷⁹ A megye által lefolytatott vizsgálatok során a türelmi rendeletben foglalt feltételeket, azaz a protestáns családok számát és az anyagi források meglétét ellenőrizték.⁸⁰

A kérelmek elintézési ideje eleinte rendkívül hosszúra nyúlt itt is, miként az ország többi megyéjében.⁸¹ Az 1782 tavaszán benyújtott folyamodványok végleges elintézése a következő év őszéig váratott magára. 1782-ben mintegy 15 protestáns közösség nyújtott be templom építésére és lelkész alkalmazására irányuló kérelmet. A helytartótanács tizenegy esetben (Alsónémedi, Bugyi, Foktó, Kismvác, Óbuda, Szentmártonkátá, Verese gyház, Gyón, Kiskőrös, Péteri és Tápíószentmárton) jóváhagyta, négy település (Zsidó, Szentbenedek, Váchartyán, Soltvadkert) esetében viszont elutasította a kérelmet.⁸²

Azok a közösségek folyamodtak tehát elsőként a vallásgyakorlat engedélyezéséért, ahol azt a 18. században folyamán felszámolták (így például Verese gyház, Soltvadkert, Kiskőrös, Óbuda). Az adatsor nem szolgálhat statisztikai vizsgálat alapjául, de azt mutatja, hogy a kérelem benyújtása nem jelentett automatikus engedélyezést. A soltvadkerti evangélikus közösség kérelmét például ekkor a családok csekély száma miatt utasították el, ahogy azt a türelmi rendelet ki is kötötte.

Elutasítás esetén új kérelmet kellett benyújtani. Soltvadkert az ismételt kérelmét szinte azonnal, 1783. december 16-án fogalmazta meg, a vallásgyakorlati engedélyt a helytartótanács pedig majd 1784. február 9-én, egy új vizsgálatot követően állította ki.⁸³ Szentbenedek azonban csak több év elteltével, 1786 júliusában folyamodott ismét a vallásgyakorlat engedélyezéséért, amelyet a helytartótanács 1787. február 24-én kelt leirata adott meg.⁸⁴ A hévízgyörki evangélikus közösség Aszód leányegyházaként 1787. március 13-án nyújtotta be imaház-építési kérelmét az alispánhoz, amely azt továbbította a helytartótanács részére. A kormány szerv a végleges jóváhagyást az uralkodói döntést követően, augusztus 14-én adta ki.⁸⁵ Az eljárások ideje az 1782/83. évi időszakhoz képest tehát számottevően lerövidült.

⁷⁹ MNL PML IV. 1-d. 168/1782.

⁸⁰ MNL PML IV. 1-d. Kiskőrösre vonatkozóan: 99/1782. Foktó: 103/1782. Alsónémedi: 104/1782. Bugyi: 105/1782. Gyón: 107/1782. Kismvác: 108/1782. Óbuda: 110/1782. Szentbenedek: 132/1782. Verese gyháza: 133/1782. Szentmártonkátá: 134/1782. Péteri: 147/1783.

⁸¹ Mályusz: i. m. 368–396.

⁸² MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 11. 3.; MNL PML IV. 1-d. 168/1782. A táblázat az alábbi iratok felhasználásával készült: MNL PML IV. 1-d. Alsónémedi: 104/1782. Bugyi: 105/1782 és 22/1783. Foktó: 103/1782 és 21/1783. Kismvác: 108/1782. Kiskőrös: 99/1782 és 20/1783. Óbuda: 110/1782. Szentbenedek: 132/1782. Verese gyház: 133/1782. Szentmártonkátá: 134/1782. Gyón: 107/1782. Péteri: 147/1783. Soltvadkert: 101/1782.

⁸³ MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 84. 2. fol. 1r. és fol. 2r.

⁸⁴ MNL PML IV. 2. 13. kf. 331/1786. 5., 1521/1787. 16–17.

⁸⁵ MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1787. F. 185. 11. fol. 1r. és fol. 13r.

Egy megyei kimutatás szerint 1783 elején már 44 református (22 filia) és 14 evangélikus templom állt.⁸⁶ Ez a szám tízzel magasabb, mint Mária Terézia uralkodásának végén. Két esztendővel később már 55 anya- és leányegyház szerepelt a református egyházkerület nyilvántartásában. 1788-ban pedig 61 egyházközséggel és 47 templommal számolhatunk, közülük 39 kőből, 1 téglából, 5 vályogból, fából és sárból, 2 vályogból és kőből készült.⁸⁷

A közösségek gyarapodása az evangélikusoknál is töretlen volt, mivel 1786-ban 20 anyaegyházat és 54 filiát tartottak nyilván.⁸⁸ Ez nem azt jelenti, hogy ennyi templom vagy lelkész állt szolgálatban, mivel a kimutatásban a csupán pár fővel szereplő pusztákat is feltüntették. Azt azonban mindenképpen jelzi, hogy a vallás-gyakorlat lényegesen szabadabb lett, mint korábban.

A váci püspöki konzisztórium a megye által összeállított hivatalos vizsgálati anyagok mellett saját észrevételeit is felterjesztette, amelyekben vélt vagy valós szabálytalanságokra hívta fel a figyelmet. 1782. december 18-án Verese gyháza, Szada, Szentmártonkáta, Kisszentmiklós és Keresztúr kapcsán tett érdemi észrevételt. Verese gyháza esetében a tartozásaikat említette fel. Itt a református templom céljára felajánlott összeg jelentős részét ugyanis egy csomádi Rukavicz nevű jobbágytól kölcsönözték.⁸⁹ A következő esztendőben Kisvác esetében jelezte a püspökség, hogy nincs szükségük templomra és lelkészre, mivel Tótfaluba könnyen átjárhatnak.⁹⁰ A sort még hosszan lehetne folytatni. Migazzi Kristóf váci püspök VI. Pius pápának küldött jelentésében tehát nem túlzott, amikor azt írta, hogy a protestánsok térnyerését mindenféle módon gátolni igyekeznek.⁹¹

A türelmi politika egyéb területei

Filiák

II. József az újonnan alakított vagy újrászervezett protestáns közösségek esetében pártfogolta, hogy a nyilvános vallásgyakorlattal felruházott gyülekezetek leányegyházként folytassák működésüket. Az egyházközségek az első erre irányuló kérelmeket már 1782 nyarán benyújtották. Elbírálásuk eleinte hasonlóképpen lassan haladt, mint a vallásgyakorlati jog elbírálása, azok elhúzódtak 1783 őszéig.⁹² II. József 1783 nyarán tette lehetővé, hogy több, egymáshoz közeli falu fogjon össze a közös

⁸⁶ MNL PML IV. 1-d. 44/1783; DREL A 1-a. 4. k. 637–643.

⁸⁷ DREL A 1-a. 4. k. 926–929.

⁸⁸ EOL PEK ir. D/8.

⁸⁹ VPKL PEC 8. k. 301–306.

⁹⁰ Uo. 373.

⁹¹ Vanyó Tihamér (szerk.): *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről, 1600–1850*. Pannonhalma, 1933, 270.

⁹² MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), Augustanae confessionis, 1784. F. 11. 3.; MNL PML IV. 1-d. 168/1782.

imaház-építés érdekében. E rendelkezés nagy lendületet adott a leányegyházak kialakulásának.⁹³ A helytartótanács 1786-ban elrendelte, hogy a magánvallásgyakorlatú helyeket filiává kell szervezni, a rendelet végrehajtását a megyei hivatalok végezték.⁹⁴ Az átszervezés eredményeként az evangélikus egyház ebben az évben már 20 anya- és 54 leányközösséget tartott nyilván.⁹⁵ Ha egy filia-településen sem iskola, sem templom nem volt, akkor a közösségi vallásgyakorlatot betiltották. Amennyiben iskola és iskolamester szolgált a közösséget, akkor az iskolában engedélyezték az istentiszteletet.⁹⁶

Stóla

A türelmi rendelet kibocsátását követően protestáns főnemesek keresték fel II. Józsefet, hogy hangot adjanak hálájuknak. A kihallgatáson az uralkodó megemlítette, hogy a stóla problémáját is meg kívánja oldani, de hozzátette: nem tud minden vitás kérdést egyszerre tisztázni. Prónay László Tihanyi Dánielnek írott leveléből kiderül, hogy az uralkodó a lelkészpénztár feltöltése után kívánta eltörölni a stólaszedést.⁹⁷ Nem világos, hogy a hír szivárgott ki vagy a lakosság bátorodott fel az új hangvételű rendeleteken, de az 1782 tavasza utáni időszakban szép számmal találunk olyan településeket, ahol a protestáns lakosok megtagadták a stóla vagy a párbér fizetését.⁹⁸ Váchartyánban a stólapénz behajtása miatt már megyei végrehajtó, a galgamácsai paraszt tizedes járt el.⁹⁹ Szilvássy János dunaharaszti jegyző 1786-ban arra bujtogatta az alsónémedi lakosságot, hogy se stólát, se párbért ne fizessenek plébánosuknak. A felbujtót megfeddték, az alsónémedieket figyelmeztették fizetési kötelezettségeik teljesítésére.¹⁰⁰

II. József előbb az akatolikus lelkészeket vonta ki a stólafizetési kötelezettség alól.¹⁰¹ Ezt követte a keresztelési stóla eltörlése minden felekezeti számára. Az uralkodó azonban nem akarta a plébánosok jövedelmének csökkentését, ezért a Vallásalapból kívánta pótolni kieső bevételeiket egy előzetes jövedelem felmérés után.¹⁰² A keresztelési stóla megszüntetése a reformátusok számára is komoly érvágást jelentett.¹⁰³ A protestánsok a közösségek és a lelkészek közötti megegye-

⁹³ Mályusz: i. m. 390–391.

⁹⁴ MNL PML IV. 2. 13. kf. 324/1787. 1–14.

⁹⁵ EOL PEK ir. D/8.

⁹⁶ MNL PML IV. 2. 24. kf. 6321/1787. 1–2.

⁹⁷ Mályusz: i. m. 323.; DREL A 1-a. 4. k. 492–493.

⁹⁸ Péteri község egészére lásd MNL PML IV. 1-d. 42/1783., 113/1782. Irsay Pál református nemesre uo. 112/1782. Monorra uo. 168/1782. Adacs és Baracs pusztá: MNL PML IV. 1-e. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok, 1785. III. No. 20. Tápiószentmárton: uo. 1785. IV. No. 20.

⁹⁹ MNL PML IV. 2. 13. kf. 1048/1787. 2.

¹⁰⁰ MNL PML IV. 1-e. 3239/1786.

¹⁰¹ Mályusz: i. m. 378., 435.

¹⁰² MNL PML IV. 2. 13. kf. 902/1786. 1.

¹⁰³ DREL A 1-a. 4. k. 879.

zésben látták a jövedelempótlás lehetőségét.¹⁰⁴ A stóla fizetése ellen a protestánsok II. József uralkodásának végéig tiltakoztak, hol szóban, hol pedig a fizetés mulasztásával. Soltvadkert és Tápiószentmárton lakói hosszabb-rövidebb felterjesztéssel fordultak a megyén keresztül az uralkodóhoz, hogy a stóla fizetés kötelezettségét szüntesse meg.¹⁰⁵ Vasad 1786-ban nem adott stólapénzt plébánosának, Kisvác reformátusai 1789-ben pedig már harmadik éve nem fizették a stólát.¹⁰⁶ A tápiószentmártoni evangélikusok még a megyei végrehajtást követően sem fizették azt.¹⁰⁷ Friebeisz Antal alszolgabíró itt a kötelezettséget ismételt behajtás útján vasalta be. Az engedetlenség felbujtói viszonylag enyhe büntetéssel megúszták: ez kimerült abban, hogy a végrehajtókat a házaikban szállásolták el, tehát nekik kellett élelmezni őket.¹⁰⁸ II. József uralkodásának végéig fenntartotta a protestánsok stóla fizetési kötelezettségét.¹⁰⁹ Az ezzel szembeni tiltakozás érthető, mivel csak a Pest megyei evangélikus hívek 1784-ben 2072 forint 80 dénárt fizettek ki stólapénzt címén a katolikus plébánosoknak.¹¹⁰

Tanítói állások

A protestáns egyházak rendkívül komoly figyelmet fordítottak a gyermekek intézményi keretek közötti oktatására. A legtöbb anyaegyházban tanító is tevékenykedett a lelkészek mellett, sőt iskolamesterek a kisebb közösségekben is előfordultak. Az újonnan alakuló leányegyházakban is többször kérelmezték saját felekezetüknek megfelelő tanító alkalmazását.¹¹¹

II. József uralkodásának végére egy rendkívül széles alapokon álló, több szintű protestáns iskolarendszer alakult ki Pest megyében. A református felekezet két nagyobb iskolával rendelkezett Nagykőrösön és Kecskeméten, amelyekben debreceni diákok tanítottak. Ezekben hittan mellett olvasást, írást, számolást és más, nem részletezett tantárgyakat oktattak. Mellettük néhány kisebb kollégium működött (Cegléd, Pataj, Solt, Vecse, Monor), amelyek *magister primarius*ait szintén a debreceni kollégiumból kérték ki. Az alapfokú oktatás szintjét a falusi iskolák képezték.

¹⁰⁴ MNL PML IV. 2. 24. kf. 4074/1787. 1.

¹⁰⁵ Tápiószentmárton: MNL PML IV. 2. 13. kf. 524/1787. 3–5. Soltvadkert: MNL PML IV. 2. 13. kf. 2561/1789. 1–2.

¹⁰⁶ Vasad: MNL PML IV. 2. 13. kf. 833/1787. 1. és 4–5. Kisvác: MNL PML IV. 2. 13. kf. 7885/1789. 1.

¹⁰⁷ MNL PML IV. 2. 13. kf. 4921/1788. 6–8.

¹⁰⁸ MNL PML IV. 2. 13. kf. 1736/1789. 5–6.

¹⁰⁹ Mályusz: i. m. 430.

¹¹⁰ EOL AGE 1. b. 16. 15.

¹¹¹ Szada (lásd MNL PML IV. 1-d. 133/1782), Majosháza (lásd MNL PML IV. 1-d. 100/1782), Soltvadkert (lásd MNL PML IV. 1-d. 101/1782), stb.

1. táblázat: Pest megye legnagyobb református iskoláinak tanulói létszáma 1786-ban¹¹²

Település	Tanulók száma	Tanulók felekezeti megoszlása
Kecskemét	864	Sok a katolikus diák
Nagykőrös	786	Nagyon kevés katolikus
Cegléd	559	Többségben a reformátusok
Dunapataj	270	Sokkal több a református
Solt	208	Csaknem mind református
Dunavecse	221	Csaknem mind református
Monor	183	Hozzávetőleg fele katolikus és fele református

A tanulók száma a két legnagyobb kollégiumban meghaladta az 1600-at, és a kevésbé jó hírű iskoláiban is 1441 főt tett ki. A felmérés másik tanulságaként megfogalmazhatjuk, hogy a más vallású diákokat nem szorították ki ezekből az intézményekből, mivel Kecskeméten és Monoron is tekintélyes számú katolikus vett részt az oktatásban.

Pest megyében ekkoriban 59 település református diákjai látogatták az iskolákat, mintegy 6030 gyermek részesült oktatásban a Dunamelléki Református Egyházkerület kimutatása szerint.

2. táblázat: a Pest megyei református iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban¹¹³

	Fiú		Lány		Összesen	
	Szám	Arány	Szám	Arány	Szám	Arány
Iskolába jár	3391	50,25%	2639	43,28%	6030	46,94%
Iskolába nem jár	3357	49,75%	3459	56,72%	6816	53,06%
Összesen	6748	100%	6098	100%	12 846	100%

Ugyanebben az évben az evangélikusok is elkészítették hallgatóik összeírását. Egyházuk iskoláiba mintegy 64 település 1980 gyermeke járt.

¹¹² DREL A 1-a. 5. k. 75.

¹¹³ DREL A 1-a. 5. k. 98–105.

3. táblázat: A Pest megyei evangélikus iskolák tanulói összlétszáma 1786-ban¹¹⁴

		Fiú		Lány		Összesen	
Anyae gyház	Iskolába jár	1021	61,65%	644	48,86%	1665	55,98%
	Iskolába nem jár	635	38,35%	674	51,14%	1309	44,02%
	Összes	1656	100%	1318	100%	2974	100%
Filia	Iskolába jár	179	45,09%	136	36,95%	315	41,76%
	Iskolába nem jár	218	54,91%	232	63,05%	450	58,24%
	Összes	397	100%	368	100%	765	100%
Összesen	Iskolába jár	1200	58,45%	780	46,26%	1980	52,96%
	Iskolába nem jár	853	41,55%	906	53,74%	1759	47,04%
	Összesen	2053	100%	1686	100%	3739	100%

A kimutatások látszólag imponáló pontossággal mutatják a hallgatói adatokat. Azonban rendkívül feltűnő a lányok hiánya. A magyarázat vagy az, hogy a lányok esetében lényegesen rövidebb iskoláztatási idővel számoltak, vagy pedig az, hogy őket egyszerűen nem tüntették fel az iskoláskorú népesség kimutatásában.

A másik feltűnő jelenség, hogy mindkét felekezet esetében a fiúk sokkal nagyobb arányban részesültek az oktatásban, mint a lányok. Az evangélikus egyház által készített kimutatás lehetővé teszi, hogy összevessük a központok és a leányegyházak helyzetét. Az előzetes várakozásainknak megfelelően, a nagy központokban lényegesen többen jutottak el az iskolákba, mint az esetleg iskolát és tanítót nélkülöző leányegyházak lakói. Az ottani 55 százalékos iskolalátogatási arány kifejezetten jónak tűnik annak fényében, hogy 1780 körül Bécsben a gyermekek kétharmada vett részt az oktatásban, Grazban csupán a 30 százalékuk.¹¹⁵

Harangok

II. József a türelmi rendeletben az újonnan épült templomok esetében nem engedélyezte a harangok építését. A harangok használatát kizárólag a nyilvános vallásgyakorlattal felruházott helyeken tette lehetővé. A korlátozást 1786-ban megszüntette, és az elvett harangok visszaadását rendelte el.¹¹⁶ Gyakorlatilag már imaházra

¹¹⁴EOL PEK ir. D/8.

¹¹⁵István György Tóth: Enlightened Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform Ratio Educationis (1777). In: Franz A. L. Szabo – Antal Szántay – István György Tóth (eds): *Politics and Culture in the Age of Joseph II.* Budapest, 2005, 183–190., 187.

¹¹⁶Mályusz: i. m. 418–420.

sem volt szükség a harang használatához. Soltvadkert református közössége részére például 1787-ben engedélyezték egy harangláb építését.¹¹⁷

A foktői református egyházközség kérelmezte Pest megyénél a kalocsai érsekség által 1768-ban elvett harangjának visszaszolgáltatását. A főegyházmegye megmakacsolta magát, ugyanis a helytartótanács intézkedései sem a harang visszaadására, sem az árának megtérítésére nem volt hajlandó. A kormány szerv egyrészt megfeddte a megyei hatóságot, mivel saját hatáskörben dönthetett volna a harangról, másrészt pártfogolta a református közösség kérelmét.¹¹⁸

Az 1783-ban újjáalakult óbudai református egyházközség 1787 nyarán közvetlenül a helytartótanácshoz fordult egykori harangjának visszaadása érdekében, a kérelmet a kormányzék Pest megye hatáskörébe utalta. A megyei vizsgálat 1787 decemberében egy 1778. évi, más ügyben készült jelentésre hivatkozva azt állapította meg, hogy a katolikusok a 18. század folyamán két harangot elvettek a reformátusoktól. Margalich János főszolgabíró nem törődött azzal a körülménnyel sem, hogy az 1778. évi vizsgálat alkalmával a tanúk nevét nem jegyezték fel, és nem eskették fel őket igazmondásra.

A katolikus plébános döntése megmásítására kérte a megyét a tanúk szavahihe-tőségének kérdésessége miatt. Érvei között szerepelt a harangokon látható szentek és Szűz Mária alakja, valamint a korábbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek, amelyek szintén megemlékeztek a harangokról.¹¹⁹ A megyei vizsgálatot követően, 1788 februárjában Szemere Ferenc református ágens sürgette a harangok visszaadását vagy azok árának megtérítését.¹²⁰

Stipsich Ferenc plébános levélben fordult Batthyány József esztergomi érsekhez álláspontja támogatása érdekében. A primás 1788. április 9-i levelében támogatta plébánosát, és felhívta a helytartótanács figyelmét a korábbi eljárási szabálytalanságra. Kérte az eljárási határozat megsemmisítését, mondván, ha ilyen légből kapott kijelentéseken alapul egy döntés, akkor a vegyes lakosságú megyékben a nyugtalanság és zavargások nem állíthatók meg.¹²¹

A helytartótanács 1788. április 18-án új vizsgálat elvégzéséről rendelkezett, Pest megye azonban még május 4-i felterjesztésében is a református álláspont igazát ismerte el.¹²² A helytartótanács végső határozatában végleg megsemmisítette a megyei döntést, szintén az 1778. évi vizsgálat hiányosságai, illetve a harangokon látható szimbólumokra tekintettel. A református közösség állítólag azt sem tudta igazolni, hogy saját forrásból öntette a harangokat.¹²³

Az említett esetek is jól jelzik a tendenciát, hogy a régi-új egyházközségek igyekeztek megszerezni a harangozás jogát.

¹¹⁷ Uo. 428., 44. lapalji jegyzet.

¹¹⁸ MNL PML IV. 2. 13. kf. 305/1787. 1. 13. kf. 1525/1787. 4.; MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1787. F. 68. 2.

¹¹⁹ MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 11–12.

¹²⁰ MNL OL C 76 (Dep. reg. Aug. et Helv. conf.), 1788. F. 27. 11. fol. 1r.

¹²¹ Uo. fol. 19r–22v.

¹²² MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 30–32.

¹²³ MNL PML IV. 2. 13. kf. 4686/1788. 51–52.

Összegzés

Pest megyét a török hódoltság végén ritka, protestáns többségű népesség lakta, amelynek templomai az 1681. évi törvényeknek köszönhetően artikuláris helyeken álltak az oszmánok kiűzése után. Az újjáéledő magyar egyházi és államigazgatás a 18. század első felének gyakorlatához igazodva, igyekezett korlátozni a protestánsok vallásgyakorlatát. A szigor azonban enyhülni látszott az 1770-es években, amikor már az állam is gátolta a protestánsok további háttérbe szorítását. A reformátusok és az evangélikusok a legtöbb esetben már ekkor is engedélyt kaptak a templomok felújítására, függetlenül attól, hogy egy imaház artikuláris helynek számított-e vagy sem. Ezt az enyhülést teljesítette ki II. József türelmi rendelete, amelynek kihirdetése ellen a közgyűlés és a váci püspöki konzisztórium is eredménytelenül tiltakozott.

A protestáns közösségek 1782 tavaszától kérelmezték újjászervezésük engedélyezését. Az eljárások egyes elemei már Mária Terézia uralkodásának végén rögzültek. A helytartótanács az országos gyakorlathoz hasonlóan az itteni kérelmeket is csak jó egy év elteltével bírálta el, de II. József 1783. nyári fellépése a későbbiekben az ügyintézés idejét itt is jelentős mértékben lerövidítette.

A „kalapos király” uralkodásának középső harmadában már kevés új imaház épült, és kevés közösség nyert vallásgyakorlati jogot. Ez azt jelentette, hogy az egyházközségek újjáalakulása gyorsan lezárult. Ebben az időben a protestáns egyházak igazgatási rendszerét strukturálták át, azaz mindenhol kialakították az anya- és leányegyházak rendszerét.

Az 1786 utáni években a harangok használata és a stólafizetés körüli viták kerültek előtérbe. Az utóbbival összefüggésben a tápiószentmártoni evangélikus egyházközség többször is nyíltan kifejtette, hogy méltánytalannak érzi a katolikus plébános eltartására vonatkozó kötelezettséget. A türelmi rendeletnek a stóla és párbér fizetésére vonatkozó előírásait sok helyen nem, vagy csak kényszer hatására teljesítették.

A megyei igazgatás szereplőinek hozzáállása szemmel láthatóan nagyot változott 1782 és 1788 között. Eleinte a türelmi politika egésze ellen tiltakoztak, míg hat év elteltével még azt a harangot is szó nélkül a reformátusoknak ítélték, amely talán soha nem lehetett az övék. E változás hátterét egyelőre részletes vizsgálat nem tisztázta megnyugtatóan. Alighanem szerepet játszhatott ebben a megyei vezetés változása is. Laczkovich Imrét ugyanis 1784-ben Szily József váltotta az alispáni székben.

A megyék döntési jogköre 1785-ben jelentős mértékben megnőtt, mivel ekkortól a vallásgyakorlat kérdésében is dönthettek, kizárólag elutasító határozat esetén kellett értesíteni a helytartótanácsot.¹²⁴ Pest megye azonban ezt követően is a kormányzók megerősítését kérte a legtöbb ügyben. II. József uralkodásának végére a Pest megyei protestáns felekezetek szervezettségét, a hívek összeforrottságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1786-ra jól szervezett, többszörösen tagolt iskolarendszer állt rendelkezésükre.

¹²⁴Mályusz: i. m. 403.

LÁSZLÓ SCHRAMEK

THE IMPACT OF THE EDICT OF TOLERATION AND JOSEPH II'S CHURCH POLICY IN PEST COUNTY (1781–1789)

Protestants in Pest County found themselves in a controversial situation during the first eight decades of the 18th century. Church and secular authorities made it more difficult to practice religion with restrictive decrees and destroying churches. However, due to the internal migration in the country, many new evangelical congregations were established.

Joseph II's Edict of Toleration, issued in October 29, 1781, repealed lots of restrictive regulations. The General Assembly of Pest County delayed the implementation of the edict until the summer of 1782. Subsequently, many Protestant communities have been granted permission to build a church and employ pastors and teachers. The conflicts between Protestant communities and secular authorities did not cease. This was due to the fact that many Protestant communities refused to pay the services of the Catholic parson (payment in cash or in kind). In such cases, the county authority enforced the law.

